

TÖRÖK GYULA

Írta : LOVASS GYULA

Kilencéves, amikor meghal az apja s ott kell hagyniuk a korekthalmi puszta paradicsomát, ahol kiskirályként élhetett. Idősebb, hogysen meg ne értené, hogy a gondtalan étből a súlyos nélkülözésbe jutottak. A sorscsapás s a városi élet szinte elkábitják, új lakásukban szótlán, kedvetlen lesz, álmosan nézelődik az ablakban. Egyébként is volt hajlama a szemlélődésre, csöndeségre. Ő a legkisebb fiú a családban. Lányosképű, anyás. Szereti az édességeket s ideges gonddal ügyel rá, hogy rulája mindig tiszta legyen. Nem igen játszik nagyobb testvéreivel, csinyjeiken elámul: „Nem szégyenlenek édesmamának bánatot okozni?” A családi nevelésben, apja nevelésében van valami hideg, arisztokratikus vonás. A gyermekek magázzák egymást.

A kora gyermekkor élményei, az elszegényedés a kamaszkorban kapja meg életirányító súlyát. Tizenkét-, tizenötéves korában lánytestvérei nyaranta rokonokhoz utaznak. Az egyik fiú droguista-inasnak állt be. Az özvegy, aki csak a multa tud gondolni s csak a multaiban él, ilyenkor legkisebbik fiának mesélgeti családjuk történetét, a régi gentryvilág boldog életét, mely egykor az övék is volt s idézi a rokonokat, kikben az angol királyokig nyúlik a családfa. Szerencsétlenségükből a kamasz Török Gyulában már nem lehet kitörő s a kitérésben levezetődést találó fájdalom, de mindvégig megmarad belőle az arisztokratikus érzés, a nosztalgia és a szomorúság. Apja halála, először mint meg nem értett, szinte mítikus fájdalom, később, mint gentry-voltuktól való kitaszítás kezdete erős lelki megrázkódta'ással, mély benyomással jár, lényének pesszimista alapbeállítottsága tán innen ered.

A családot ért szerencsétlenség érzését szemlélődő lelkivilága, gentry tudatát a gyermekkor élményei erősítik. De az anyja által előhívott gentry-tudattal szemben ott a való helyzet állandó, megalázó figyelmeztetése. Szerencsétlenségében, megalázottságában a kamasz Török Gyulának valami fogódzóra, valami támasztékra, belső kompenzációra van szüksége. Különbözősége, mely eddig csak „mátság” volt, most a gentrység tudá'ában dícsfényt kap. Belső, felszabadító értelmezést. Különbözőségét most felsőbbségnek éri. Azért különbözik környezetétől, mert több náluk. Ragaszkodnia kell arisztokratikus álmához, a lélek egyensúlyt kereső berendezése miatt, de felsőbbségét csak elzárkózással, elkülönüléssel védheti meg a valóság lealázó támadásaival szemben. Most fordul befelé. Testvéreivel egyszer színielőadást rendez. Ő írta a darabot, ő rendezi a játékot. Mert egy mondatát kinevetik a nézők, szétgépi a kéziratot s szétkergeti a „színészeit”. Nem tudja elviselni, hogy fantáziavilágát meggya'azzák. Vágyait csak fantáziában élheti ki s így tanulja meg, hogy védenie, titkolnia kell vágyait. Hogy író akar lenni, részben tán ennek a szokatlanul fejlett fantáziáéletnek következtése s tán annak, hogy írónak lenni ismét kiemelkedést, szellemi arisztokratizmust jelent.

Tizennyolcéves. Tanár akar lenni. „Egy tanár, — mondja anyjának —, olyan dolgokkal foglalkozik, amelyek közel vannak az irodalomhoz. Olvas passzióból és a reális élet útját is egyengeti vele, ír és a jövőjét is elősegíti ezzel.“ A lélektani szükségesség és vágyai a reális okosságnak ilyen álarcába öltöznek. Kolozsvár, a Tanítók Háza, a nagybácsitól szívességéből kapott ebéd és vacsora megint a megázást, megint az ellentétes, gyöttrő valóságot jelentik. Reálba járt, a latin-görög szaknyelv is nehézségeket okoz neki, a pozitívista, anyagszerű tudással sem tud megbarátkozni. Kolozsvár azonban új életet is jelent. „Érezte, hogy megszűntek az iskolás idők, gondolkodni is lehet.“ A század elejének politikai, irodalmi, szociális felújulása Kolozsváron egyszerűre rohan rá. Az új eszmék hatása irodalmi fejlődésére nézve csak hasznos lehet, lelki fejlődésében azonban újabb összeütközéseket készít elő. Az új szellem számára elmúlt a gentryk világa.

A szabadság élményének kísértései is vannak. Barátai kávéházba, korszakmába viszik. *Karrier* c. önéletrajzi elbeszélésében sokat sejtető sorokat ír erről az időről: „Pál undorral ült a piszkos bodegák ódon diványain. Eleinte nem tudott inni a ragacsos poharakból, de aztán sok undor és sok keserűség után sok pohárral ivott az ingyenborból.“ „Undorral... ingyenbor...“ figyeljünk fel erre a két szóra. Uri gögénének fáj a piszok, de még jobban fáj, hogy szívességet fogad el s nem tudja viszonzni. Még egy jellemző mondat következik: „De barátai szerették, mert különb volt, mint ők.“ Hogy így hangsúlyozza értékét, látszik, hogy magát szeretné megnyugtadni. Azzal vigasztalja magát, hogy különb volta feljogosította szívességek viszonzatlan elfogadására. Jellemző, hogy szüksége van erre a megnyugtatóra.

A kolozsvári, majd nagyváradai újságíróévek elképzelhetetlen nyomort s a megalázások megújuló sorát jelentik. Semmi hajlandósága arra, hogy bohémként viselje sorsát. Mogorva, szomorú, gyakran leissza magát. Helyzetét szégyenli s igyekszik eltitkolni. Mikor első honoráriumát megkapja, visszaküldi a pénzt, amit anyjától kapott. Azt is megtiltja anyjának, hogy nagybátyjánál közelépjén érdekében. Nagyváradon a magyar élet kérdései még radikálisabb fogalmazásban kerülnek elébe. Az eredmény: fokozottabb elzárkózás. Kávéházi vitákban alig vesz részt, ha irodalmi felolvasásra kérik fel, szabadkozik. Akik nagyváradai tartózkodására visszaemlékeznek, mind megerősítik, hogy külön hírében állt. Bogaras, kellemetlen fráternek számított. „Parancsoló szükségét érezte annak, — emlékszik rá vissza Harsányi Zsolt —, hogy támadó és kínzó kedvének médiumot szerezzen. Mindig volt valakije, akit szekált.“

Kolozsváron írja, egy újság pályázatára, első regényét, a *Kis Ferkót*. A nagyváradai tartózkodás telén kezdi írni a *Porban-t*, de a regény végső formájában csak Pesten alakul ki. Itt is jelenik meg először a Magyar Hírlapban. Ismeretesek élményi alapjai annak a szerelemnek, mely a regény hőseit az énekesnőnek készülő Spángli Katóhoz fűzi. Törökre különösen jellemző, ahogy élményét átregényesíti. Epikus, kivetítő hajlandóságú. Regényében alig van lírai rész. Mintha leplezni akarná a maga meghatódottságát. A történetet is harmadik személyben írja s magát is áttemeli újságíró-nyomorából a gentryk világába. Azok a gentryk, akik Kender Pált körülveszik, éppen nem vonzóak. Ezekkel a gentrykkel szemben már érvényesül az új szellem kritikája. A kolozsvári tanulság, a barátok tanításai és tán az a nehezítés is, hogy kiesett közülük s azok lenéztek, azt eredményezi, hogy kiírja kicsinyességüket, kultúrátlanságukat, bűneiket.

Annak a gentry-állapotnak, melyet Kender Pálban rajzol, már szellemi alapja van, kultúrsóvárgása hőseit lelki arisztokratává teszi. Kender Pál ideálmak, akit Török úri nosztalgijája és kultúrvágya közösen alakított ki. A regényben a kultúrsóvárgás mégis megmérgezi Kender Pál életét, ez a vágy az oka, hogy nem tud a vidéki társadalomba beleilleszkedni. A regény vége megtagadja a kultúrvágyat, Kender Pál öngyilkos lesz. Hogy az irodalmias kultúráról, mely Török életének értelme, ilyen kiábrándultan beszél, ez a szükséges, felszabadító dezillúzió teszi reálisá s bizonyos értelemben klasszikussá Török művét. „Kiírta magából a történetet, — mondja Várkonyi Nándor — mely az övé is lehetett volna.“ Miért nem lett az övé? Nem a dezillúzió mentette meg, — hisz Kender Pál is látja eorsát —, hanem az akarat. Akik ismerték Török Gyulát, sokat hangsúlyozták, hogy milyen erős akarata volt. Egyedül tanult meg franciául, magánúton szerzett meglepően széleskörű művészettörténeti ismereteket. De ha ilyen bajnoka volt az akaratnak, miért az akaratlanság hősről írta regényét? Török Gyula tudja, hogy megfeszített akaratra van szüksége, mint az epikus és klasszikus jellegű művészek, tudja, hogy mennyi akaratra van szükség, hogy az illúzió nélkül nézett szomorú világot ábrázolássá, alkotássá változtassa s ezzel értelmet adjon életének, biztonságot önmagának. Török Gyula azok közé tartozik, akiknek — bármilyen furcsa is a szó —, az akaratát is akar-niok kell. Kender Pál sorsában vehetünk erősebb világot erre. Kender Pál korán felismeri, hogy nem lesz ereje visszatérni Pestre s ezt a fölismerést szinte bosszantó passzivitással fogadja. Csak egy kis mozdulatot kellene tennie, hogy kiszabaduljon bilincseiből s nem teszi meg azt a mozdulatot. Elnéz a mezők fölött s az az érzése, hogy „nem is lehet rossz ez a föld“. Öngyilkossága is csak menekülés. A végzettségnek Kender Pál sorsából áradó érzete jellemezte különben már első művét, *Kis Ferkót* is. Hőse évek múlva tér vissza szerelmese házához, kit közben férjhezkényszerítettek. Az udvaron egy kis lánykát lát, mindent megért, a gyermeket megcsókolja s elmegy, anélkül, hogy a szerelmesevel való találkozást csak meg is kísérelné. Belenyugvása igen poétikus a regény szempontjából, de más Török-novellákkal összevetve lényegesebbet mond: ezek a hősök, akik helyett a sors határoz s akik mind beletörődnek a sors határozatába, végeredményben az írók lepézik le: alapvető féltékenységét, bátortalanságát, képtelenségét arra, hogy az élettel szembeszálljon. Inadaptáció, félelem, erre mutat álmodozó kislánykora s későbbi novelláinak dédelgető, féltő, narcisztikus szeretete a hajdani szőke kislány iránt, akiben magát szeretetté. Magát képzeli vissza a féléves emberke szerepébe is, kinek „arcán fájdalmas vonás tükröződött, orra elintorult, szája görbe volt, mintha keserű ízt kóstolt volna meg: az élet ízét“. Az életnek és világnak olyan eleve sötétén látása, melyhez a *Mindnyájunk* keresztjének hőse olyan nagy kerülővel jut el, olyan magatartás, melyben introvertált lelkialkatot ismerhetünk fel. A külvilág megvetése, a világtól, az élettől való félelem van a nőekkel és barátaival szemben tanúsított magatartása mélyén is. Kamaszkorában nővére kedvéért eljár tánciskolába, de nem szereti a táncot. Nem keveredik kamaszszerelmekbe. Iskoláslánynak ideáljuknak választják, ő szóba sem áll velük. Kolozsvár kis kezdő színésznői nem tudják megkönyékezni. A nagyváradi Rimanóczyban csak akkor ül barátai asztalához, ha nincs velük színésznő. Az operetteket nem szereti, valami erkölcsi szigor, szemérmesség, hidegség van benne. Hogy a hidegség, az érzéketlenség lélektani kérdései mennyire érdeklik, mutatják későbbi

regényalakjai: Rozika és Őz József. Barátkozni is nehezen barátkozik. Mintha attól félné, hogy elárul magáról valamit, talán éppen féltékenységét.

Minél elevebb és sajtóbb a gentrymult s a szerelem, minél erősebben idézi az öntudatát a nyomorgó, még Pesten is nyomorgó újságírónak, annál nehezebb Török Gyula dolga, annál nehezebb harcot kell vívnia önmagával. Nagyváradon pofonúti egy szélhámós, akin nem vehet elégtételt. Ez a testi megsejényenülés örökre fájó sebe marad. (Harsányi Zsolt összeszedte ennek az élménynek műveiben való kísértő, kínzó visszatéréseit.) Berzenkedése és csodálata az erős ember iránt, a testi ember iránt, az a düh és az a fájó győzelem, melyet Kender Pál vesz Bakos Pistán, vagy Balambér alakja, a nagyerejűé, aki lányt rabol s rabja lesz a lánynak, mind a maga féltékenységének, vágyainak és kompenzációs törekvésének kivételése. Teste is erőt látszik hordozni. Ezt az erőillúziót maga is építgeti, lassan jár, a testi nyugalom valami aláhúzott érzékeltetésével. Hatalmas homlok, egyenes orr, a fej kövér, szinte puffadt, zárkózottságáról, pökhendiségről beszél. Vörös szakállat hord. „Szakállal járt, mint keleten az urak“ — írja róla az egyik megemlékezés. Egy legenda meg úgy meséli, hogy azért szokott rá a szakállhordásra, mert kolozsvári nyomorúsága idején még borotválkozni sem volt pénze. Lelkialkatára mindenesetre jellemző lenne, hogy a szükségből ilyen „csakazértis“ különös dísz formál magának. Mert a szakáll éppúgy elkülönülését, felsőbbtségét segíti kifejezni, mint a cseppet keresett öltözködés, vagy éles, vékony szájának megvető görbülete. Hogy felsőbbtségét ennyi külsőséggel építi körül, az nemcsak azzal a realista törekvéssel párhuzamos, mely regényalakjait és novelahőszeit jól elkülönülő, külső vonásokkal igyekszik felruházni, de elárul valamit abból is, hogy kételyei voltak s felsőbbtségét önmaga előtt is kellett bizonyítani. Különösége, sértődékenysége, mit nagyváradi tartózkodása alatt s később is oly sokan figyeltek meg rajta, mintegy a maga gyöngeségének elárulásától rettegő férfi reflexszerű védekezése. Dölyfje is reflexszerű. Azért bánt és kínoz mindenkit, mert azt hiszi, úgy érzi, hogy mindenki bántja. Védekeznie kell hát, vissza kell adnia a kölcsönt. Csipkelődése, „szekálása“ bosszúállás. Olyan, mintha valami üldözöttség érzetét akarná kiegyenlíteni. Úgy érzi, hogy mások megbántása árán is lepleznie kell jelleme alapvonását, féltékenységét, adaptációra való képtelenségét. Azok az emléksorok, melyeket Szász Ödön halálára írt, megmutatják, mennyire tudta értékelni a „szekálás“ technikai, „művészi“ részét. Olyan felszabadultan, örömmel magyarázza Szász csipkelődését, mintha magát igazolná. Különbben is, ha kortársakról ír; a megemlékezés és a dicséret alatt mindig kitetszik, hogy a halottban is egyedül önmagát kereste. Ferenczy Károlyban az urat, a lelki arisztokratát méltatja. Tömörkényben az tetszik neki, hogy nem hivatkozott íróvoltával s nem tudta adminisztrálni magát. Ha meggondoljuk, ezek is arisztokrata tulajdonságok s Törökben valóban megvoltak. Ahogy a csipkelődés esztétikai, tehát igazoló oldalát megtalálta, önzését talán arisztokratizmusával igyekezett magyarázni. De éppen ez a sok magyarázat, ez a sok igazolási törekvés (mint a Pálffy Boriska-élmény négyszeres „kiírása“: *Porban, Rózsaszál, Őszi kaland, Napsugár kisasszony*) érezteti meg velünk, hogy miféle belső harcai lehettek. A *Karrier* c. novellahősének „húszéves korára szépen fejlett neuraszténiája“ volt. Neuraszténiától, szkizofréniától Török Gyula sem volt ment.

„Nem volt boldog ember, -- írja Herman Károly --, s semmihez sem jutott könnyen.“ Ahogy vigyázott úriás megjelenésére, ahogy vágyott a tökéletességre s ahogy leplezte hibáit, írásainak is megfontoltnak, tökéletesnek, klasszikusnak kellett lennie. Csak a tökéletesség nyugtathatta meg: szubjektivitásának az irodalmi alkotásban csak a klasszikus hidegség, csak a legszélesebben, legkorszerűbben elképzelt objektivitás adhat támaszt. Ezt az objektivitást természetesen keresnie kell: „írásai lassan készülnek, valami tiszta, nemes kínlódással“, hisz egy szubjektív lélek párol le magából önmaga ellenére valami objektívét, melynek erősnek, ellenállóknak, megtámadhatatlannak kell lennie, hisz klasszicitására, egészségére épül Török lelkének öntudata. Nehéz irodalom ez, nemcsak mert nehezen születik, de mert becsvágya is magas. Az írók, akiket szeret, akik hatással voltak rá, igen jellemzők ízlésére. A *Grüne Heinrichet* olvassa, Flaubertet, Dosztojevszkijt, Stendhalt, Kémény Zsigmondot szerette. A *Porban* első lapjainak zurnalisztikus könnyedsége után egy kissé meglepő ez a névsor. Csakhogy Török könnyedsége, egyszerűsége is keresett, tudatos, nehéz munkával elért eredmény. Török nehezen ír, már a tollat is úgy tartja, mint a kínaiak a festőecsetet. Minden szót többször meggondol, sokat javít. Eleinte alig bízik magában, amit ír, azonnal felolvassa barátjának, Kőműves Nagy Lajosnak. Azért ez a nehézkesség és bizonytalanság, mert minden szavának személyes érdeke van. Novelláiban Gellért Oszkár, Anatole France hatását kereste. „Ha érzelmes helyzeteket cinikus, csúfondároskodó szavakkal vág el“ az nemcsak France hatása, hanem a félnék ember magafékezése is. Meghatódni sem mer egészen. Fél, hogy nevetségessé válik. Ezért „nem ér el lírája sem a pátoszig“. Valószínű, hogy Török Francétól tanulta a történelem modern látásmódját, de a történelmi novella neki azért inkább mint állított lehetett fontos. A tárgy személytelenségében elrejtőzik, a forma paraszszista hidegsége megvédi tőle, hogy magáról áruljon el valamit s azért mégis mindent elmondhat, ami igazán, ami egyedül érdekli. Ha az *Ossi kaland* álmódzó diákja megöli Wagner Anna urát, vajjon nem Török Gyula szeretné-e megölni azt, aki elvette Pálffy Boriskát?

Ami Török novelláiban mégis a legmeglepőbb, az a vágy és kivétel ellentmondása. Török erős és boldog emberekről szeretne írni, urakról, kiknek hatalmát semmi sem gátolja, erős, úri szenvedélyekről, melyeknek semmi sem szab határt. Innen a témák: szerelmek, vér, gyilkosság, halál. De vannak-e légiesebb gyilkosok s lebegőbb halálok, mint Török Gyula hősei? Ahogy *Fehér Virág* fogadja a halált, belenyugvással, „Isten rendeléséből“, az könnyed meszeszerűségében Töröknek legszebb, de nem egyetlen bravúrja. Hogy beszélne Caesar katonái a táncosnőről, akit megöltek, hogy beszél a *Karminpor* zsoldoskapitánya a kövér lányról... A tragikus helyzetek e végtelenül légies elvárászosolási mutatják, hogy Török mégsem az igazi realitás írója. Nem a valós történet fontos nála, hanem a szereplők szubjektív benyomásai. Más kérdés, hogy Török mindig törekszik a realizmusra és az objektivitásra. Nem játék a szavakkal, ha azt mondjuk, hogy Török művészete a szubjektívnek tartott emberi benyomásokat igazi objektivitással, klasszikussá teljesedő lélektani mélységgel rajzolni meg. Török ereje lélektani realizmus és lélektani objektivitás. Ha a külsőségek rajzát megfigyeljük, (ebédeket, az emberek külsejének leírását), a vigyázat és a gond kétségtelesen, de bizonyos sablonosság mégis érezhető. A valóság súlyos, balzaci áradásához Töröknek nincsen érzéke. nincsen kedve.

Természetesen ez nem hiány, ez sajátosság. „Csöndes, kicsit játékos művészete“ határolt, csak magát s csak egy szellemi világot ölel át. Hősei mindig inkább önmaga szerepei, vagy inkább ideálalakok, gondolattestesíések (Rozika három szerelme!) mint reaktív fogant emberek.

Aki annyira belső életet él s lelke egyensúlyát annyira mesterségesen, lelki erővel tartja fenn, azt gondolatai miúgy is jobban fogják érdekelni, mint élményei. Török világa akkor válna teljesebbé, ha belső ellentmondásai feloldódnak, ha élete olyan kiegyenlítődésbe fordul, hol álmait a valóság már nem hazudtolja meg teljesen. De erre az időre sokat kell várnia. 1910 végén érkezik Pestre s a *Porban* könyvalakban csak 1918-ban jelenik meg. Ennyi ideig tart, míg Török felküzd magát, míg eljut addig, hogy kiadót kap s kiverekksi magának azt a helyet, mely az írók között nagyjában megillette. A napilapokba politikai tudósításokat ír, a Nyugat munkatársa lesz. Ennek az irodalmi beérkeztségnek felszabadító, megerősítő érzése is segítheti, mikor a gentrykérdéssel való belső leszámolást tűzi ki új regényében. Az a gazdasági, szellemi és politikai átalakulás, melynek értelme, iránya 1918-ban már elcggé világos lehet Török előtt, a gentryt végképp megtagadta. Atvetheti-e ezt a tagadást Török Gyula? Kritikát már mondott egyszer a gentryről, Kender Pál környezetében, de akkor még túlságosan elevenen érezte a gentrységből való kihullottság fájdalmát. A maga belső egyensúlyát azonban mégis a gentrység és a kultúrtudat összeszövődése tartotta fenn. Most, hogy „nagy“ író lett, lassan elejthetné a gentrytudatot. De elejtheti-e azt az ideált, amelyhez életét, viselkedését mindig hozzámehasonlítani igyekezett? A vért és a gentryélményt nem lehet megtagadni. Az irodalom kétféle sémával fordult azidőtájt a gentry felé. Az egyik a dicséret, a hőstettek és krajcáros heccok csodálata. A másik az ítélkezés, a tagadás a szociális reformok értelmében. Török Gyula történeti átéléssel, behelyezkedéssel kerüli a sablonokat. A *zöldköves gyűrű* nemzedékregény, három gentrygeneráció sorsát fogja képbe, a gentrykérdést úgy mutatja meg, amint az a történelmi változások következtében egy család keretén belül kialakult. Aki értéket jelent, aki egyéni, emberi tulajdonságaival megállja helyét az életben, az a gentry helyzetének megnevezését is át tudja vészelni. Aki, mint ember értékes, az tud polgáriasodni, képes új életkeretekbe illeszkedni. Különös, finom iróniával Török úgy fordítja, hogy a gentrység álma épp azt rongja meg, aki nem gentry származású, a kereskedőcsaládból származó Burger lány örül bele, hogy urának önként letett bárói címét s a család régi birtokait visszapörölje. Hogy a gentry eltűnik, hogy polgáriasodnia kell, ha élni akar, az az élet vas-törvénye. Török be is látja, le is vonja következőseit, de azért érzi, hogy a polgáriasodás sem megy áldozatok nélkül, a gentryvel együtt egy sor szépség, nemesség, érdekesség vész el. Putnoky Camillo viselkedése s fájdalmasan szép halála és a regény különiségben, vidámságban, könnyelműségben oly gazdag hősei, a nagymama igazi forgácsot zsírban kisütő tréfái tisztán megvallják Török romantikus nosztalgiáját az elsüllyedt világ iránt, melyet maga is leginkább anyja meséiből ismer. Egy másik gentry-cselekedet az, ahogy Óz József igyekszik segíteni Putnoky Camillón, még a polgárság tipikus képviselőjét Spevák urat is úgy meghatja, hogy megérzi a „jelenet megmagyarázhatatlan földöntültségét“. A gentry-multnak itt szokatlan megszipító, esztétikus szemlélete nyilatkozik meg. Egyszer val csak még melegebben erről Török: a „Vándorló legény jegyzeteiben.“ Haydn sírját meglátogatva az az érzése.

hogy Haydn nem kapta meg az utókortól, amit megérdemelt volna. Aztán „híres és csodálatos“ dédapjára fordul szava, „ki olyan lelkes művésze volt az életnek“ saját cigánybandájával, nagy lakomáival, mókáival, sok szeretőjével, hogy életművészetében szinte Haydn mellé állítható. Mily kár, hogy „zajos szép életét nem kottázta le senki az utódok épülésére“. Egy önmagában hazontalannak bélyegezhető élet belső, ellobogó szépségét felismerni, ehhez valami végtelenen szellemi, végtelenen esztétikus beállítottságra volt szüksége s különösen 1918-ban. De ez a nosztalgia az elmúlt szép világ után *A zöldköves gyűrűnek* izgató bujkáló ízt ad, a végső megnyugvás hiánya pedig életszerűvé és nyugtalanítóvá teszi. A megnyugvás hiánya, a csalódottság hangulata közelebb is viszi Török művét a realista regényhez. Csakhogy az a lélektani dezillúzió, mely minden hőst, a legjobb szándékuakat is végeredményben boldogtalannak meri rajzolni, nemcsak objektivitás a pusztuló gentry-renddel szemben, nem is csupán irodalmi divat, hanem Török lelkének pesszimista alaphangulata. A kiábrándult és szomorú világábrázolás mögött azonban az élmények ereje a feltámasztott rokonság s életének minden emléke, minden vágya felzúfolódik s lefűkezett, megfegyelmezett, klasszikus módján, — éppen mert folyottsága mindig megérződik —, a legnagyobb remekművek teljességéből és feszültségéből csillan meg valami.

Különösen a gyermeklélek kísérteties ismerete lepi meg az olvasót. Török ebben előtte jár kora magyar íróinak. Máskor csak fegyelme, stílustisztasága, objektivitása emeli a többiek fölé, itt látásmódjának újsága is. A gyermek iránti érdeklődésében is van valami abból, ami *A zöldköves gyűrűt* fűtötte, tisztázni akar egy kérdést, tisztázni, elsősorban önmaga számára. Önmaga jellemét akarja tisztázni, legsajátosabb vonásait, azt a kort, melyben még nem felelős egészen önmagáért, talán a pillanatot, melyben eltévesztette életét. Öszönösségükben, kegyetlenségükben Török gyermekalakjai még a kor pszichológiai tanításait is megelőzni látszanak. Éppen nem boldogok ezek a gyermekhősök, csak tiszták és könyörtelenek a világgal és önmagukkal szemben. Nem képesek a felnőttek eltussoló, megkerülő megalkuvásaira. A kis gróf, aki megalkuvás nélkül vonja le a becsület parancsát, a húgukat büntető testvérek, a gyermek, aki apja halálát fordítja arra, hogy pajtásai között egy pillanatra hőssé és irigyeltté legyen... ezek az alakok újszerűségükkel Valéry Larbaud gyermekfiguráira emlékeztetnek s magyarul sokáig egyedülálló erővel idézik a gyermek egy ritkán meglátott arcát. A kis vöröshajú története a gyerekkorba viszi vissza Török életfélelmét, gyámoltalanságát. Ehhez a gyerekkorba és öregkorba vetítő önvallomáshoz jól illeszkedik az *Igen jó vice* és a *Húgom* vallomásvágya, melyekben elkövetett vagy tán el sem követett bűnök megvallásától bizonyára nemcsak tisztító érzést remél, de tetszeleg is benne, hogy lealacsonyítsa magát. A *Fehér Virág* fiúhőse is viseli egy lappangó bűn súlyát, azt, hogy elkerülve a faluból, el tudta felejteni Virágot. Vajjon nem Pálffy Boriska elfelejtésével vádolja itt magát? A *Fehér Virág* egyébként, ha nem is keresünk önkifejezést alatta, az egyik legszebb magyar novella. Török ritkán hagyja ott az emberi lélektan materialisabb területét, de itt kilendül a csodálatosba, hogy a gyermeki hit rózsaszín felhőt állítsa pompás elentétbe a novella végének illúziótlan valóságával.

1918 táján végre az anyagi siker is elérkezik Török életében. Erdekes Török reakciója. Eddig nem volt pénze, hogy úgy éljen, amint akar. Most

végre megépítheti kifeje is arisztokratizmusának, úrvoltának világát. A Ritzbe kezdett járni, nehéz borokat ivott, „snapszot“, töménytelen feketét. Éjféljájt még továbbment az Otthon-körbe. Ott nézelődött, ivott reggelig. Mintha ki kellene használnia, fenéki ki kellene innia jobb helyzetét. De ahogy hajszoja bensője, hogy most pótolja, amit az élet eddig megtagadott tőle, éppúgy túlkompenzálja helyzetének megjavulását is. Mintha nem akarná elhinni, hogy jobb sorsa állandósul, egyre többet dolgozik. Mintha azért kellene dolgoznia, magát hajszolva, mert csak a munka jogosíthatja fölénytudatát s csak az alkotás altathatja el kétségeit. Mert kétségei vannak. Az anyagi siker, az írók elismerése nem elégíthetik ki határtalan becsúgyát. Mondják, hogy gyakran felolvasta, ízelgette saját írásait s haragudott, ha ismerősei nem mutattak elég lelkesedést. Mindig valami megerősítésre, igazolásra volt szükség, éppen mert legbeül bizonytalan volt minden, mert kérdéseit nem tudta elintézni önmagával. S ennek kínzó, sürgető érzését csak akkor felejthette el, ha dolgozott. Munkájában mindig volt nehézkesség, valami túlzott megbecsülése a technikának, valami belevészés az alkotás mechanikus részébe. Ahogy megtanult kézimunkázni és batikolni, ahogy művészetben leginkább a kispasztika érdekelte, az írás technikai része, a valódi munka is altató, elfoglaló jelentésű volt számára. Az *ikreket*, ezt a tisztára öltre épülő, csak „technikás“ regényt talán ugyanezért írta meg az Érdekes Újság számára. Legfeljebb a bravur érdekelhető még, önmaga erejének, ügyességének ez az erőszakolt bizonyítása. Másik újságregénye, az *Egon* éppenugy túlkompenzáció, ahogy munkaláza túlkompenzáció lehetett. Török itt a legteljesebb mértékben szeretné megtagadni gentry voltát, a legerőteljesebb túlzásig elfoguatlan és igazságos szeretne lenni, vagy legalább is azt képzeli, hogy akadhat ember, akinek a lelki fölszabadulást a gentrység teljes megtagadása jelenti. *Egon* rossz mű, de így lehet lélektani értelme Török számára.

Életének utolsó időszakában sajtóságos elcsöndesülést éreznek rajta barátai. Kötekedő kedve alábbhagy. „Gyula, maga angyal lett a földön!“ — bámul rá egyik ismerőse. „Kezdett megdicsőülni, mielőtt kifejezetten beteg lett volna“ — írja Harsányi Zsolt. Mi ez? Előérzet? Talán szívbillentyű éltelensége jelentkezett? A ha'ált sejtette, vagy a magyar összeomlást? Hisz ezidőtájt politikai tudósításokat írt. Vagy talán tisztázta magával nagy kérdéseit? Tán a siker megadta neki a lelki egyensúlyt? Egy Kazinczy-sor jár az eszünkben: „Az én lelkem nem ismer bizatlankodást, de az ember nem minden pillantásban *egy!*“ Török lelke sem volt *egy minden pillantásban*, vergődött kétség és remény között s csak pillanatnyi megnyugvásai lehettek. Elcsöndesedése inkább tán egy nagy terv, egy nagy regény láza, *A zöldköves gyűrű* folytatásáé, melytől megint azt remélte, hogy a maga számára old meg vele valamit.

Ha'ála, zsenitudatának utolsó lobbanásával mindenestre olyan mélyértelmű, olyan színpadias, annyira íróhoz illő, hogy szinte valószerűten. Bárán ott emlegethetnénk a legnagyobbak halálélőtti szavai közt „Akiknek tele van a lelke, az beleénekel az erdőbe s nem tördök vele, hogy az erdő érti-e?“ Csak a legkicsinyesebb magyarázatot merjük e pompás szavak után írni: akinek lelke úgy tele van nyutalansággal, mint Töröké, annak valóban énekelnie kell. Igaz, a nyugtalansághoz még Török erejére is szükség volt, hogy a magyar regény egyik legnagyobb mestere lehessen belőle, de ennek az erőnek csodáját. — végső esetben — ki tudná magyarázni?